

Utbildad eller utnyttjad? Fosterbarns arbete i svenska fosterhem 1860–1940

Johanna Sköld

Sammanfattning

Arbete skulle fostra svenska fosterbarn kring sekelskiftet 1900. Den här artikeln diskuterar om denna "fostran" gav barnen utbildning för framtiden eller om deras arbetskraft exploaterades i fosterhemmen. Många fosterbarn från städer placerades på landsbygden. I artikeln argumenteras för att förflyttningen från en urban till en rural kontext är central om man vill förstå vilka konsekvenser arbetet i fosterhemmen hade för barnen i termer av utbildning och exploatering. Som utgångspunkt för diskussionen tjänar två utackorderingsinstitutioner i Stockholm som placerade stadsbarn i fosterhem på landsbygden 1860–1940.

Inledning

Att lära barn att arbeta var ett åtagande som blivande fosterföräldrar förband sig till när de skrev på kontrakt för att ta emot fosterbarn under 1800-talet och 1900-talets första decennier. Nedan ges exempel på hur arbetsvillkoret formulerades i kontrakt från två utackorderingsinstitutioner¹ i Stockholm: Prins Carls uppfostringsinrättning på Gålö samt Stockholms stads fattigvårdsnämnds utackorderingsbyrå:

¹ Utackorderingsinstitutioner är ett samlingsbegrepp för olika institutioner som har utackorderat barn till fosterhem. De kan utgöras av barnhem, barnhus, filantropiska organisationer, uppfostringsinrättningar, kommunala utackorderingsbyråer m.m.

Åbon förbinder sig: [...] Att i all ting föregå de till honom lämnade fosterbarn med exempel av gudsfruktan, sedlighet, flit, snygghet och ordning samt härunder tillika inöva dem i lantmannagöromål och därvid använda dem som egna barn (arrendekontrakt för Prins Carls uppfostringsinrättning å Gålö antagna 1861, citerat ur Aquilonius & Johansson 1934: 221).

... förbinder jag mig [...] att bereda barnet tillfälle och skolgång och tillika undervisning i sådana kunskaper och handslöjder, genom hvilka det kan i framtiden vinna ett ärligt och efter dess fallenhet lämpadt näringsfång (utackorderingskontrakt från Stockholms stads fattigvårdsnämnds utackorderingsbyrå, Åtskilliga ämnesordnade handlingar, F3, Utackorderingsbyråns arkiv, Stockholms stadsarkiv).

Kontrakten visar att det var tillåtet och även önskvärt att fosterbarn användes för någon form av arbete i sina fosterfamiljer. Denna artikel handlar om vilka förväntningar som vilade på fosterbarns arbete i svenska fosterhem 1860–1940 med tyngdpunkt på åren kring sekelskiftet. Syftet är att diskutera hur fosterbarnens arbete kan förstås i relation till samtida kontexter. Vilka uttryck finns för att arbete fungerade som en utbildning för fattiga barn såsom utackorderingskontrakten föreskrev, och vilka uttryck finns för att fosterbarnen utnyttjades och exploaterades som gratis/billig arbetskraft eller behandlades annorlunda än andra barn i lokalsamhället? Artikeln bygger dels på resultat från min avhandling *Fosterbarnsindustri eller människokärlek* (Sköld 2006) som handlar om Stockholms fattigvårdsnämnds utackorderingsbyrå 1890–1925, dels på frågeställningar inför ett nytt projekt om fosterbarns betydelse i lokalsamhället där den filantropiska organisationen Prins Carls uppfostringsinrättnings verksamhet på Gålö i Stockholms skärgård 1860–1940 ska användas som exempel. Gemensamt för barn som fosterhemsplacerades av dessa två organisationer var att de kom från en urban kontext (Stockholm) och ofta flyttades till rurala områden. I artikeln argumenterar jag för att förflyttningen från en urban till en rural kontext är central om man vill förstå vilka konsekvenser arbetet i fosterhemmen hade för barnen i termer av utbildning och exploatering. Genom att anlägga ett barnperspektiv vill jag uppmärksamma att arbete som utbildning eller exploatering kan te sig lite olika beroende på om det är barns eller vuxnas uppfattningar om arbetet som studeras. Att få tillgång till barns egna uppfattningar om arbetet de utförde är dock problematiskt

för ett historiskt material. Att söka efter barns röster i brev eller biografier kan vara en framkomlig väg.

Forskning om arbetande fosterbarn

Det fanns många och komplexa skäl till att ta emot fosterbarn kring sekelskiftet 1900. Det var inte ovanligt att fosterfamiljerna var släkt med barnen eller på andra sätt ingick i deras sociala nätverk och därför tog hand om barnen. För andra kunde barnen vara önskade såsom substitut för egna barn, de kunde tjäna som lekkamrater till biologiska barn eller som sällskap till äldre i hushållet. Den kontanta inkomst som fosterbarnsvården bringade kunde vara eftertraktad i hushåll där kontanter var en bristvara, och slutligen kunde barnens arbetskraft vara ett skäl till att ett hushåll hade fosterbarn (Sköld 2006, Andresen 2006, Ransel 1988, Öberg 1989, Persson & Öberg 1996, Parr 1980, Holt 1992, Gordon 1999, Zelizer 1994a).

Det finns forskning som tyder på att fosterbarns arbetskraft utnyttjades mer än andra barns under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Etnologen Marianne Liliequist har i sin studie av nybyggarfamiljer i norra Sverige uppmärksammat hur föraktet mot fattigdom ledde till att fattiga utackorderade barn utnyttjades hårdare i arbete och behandlades mer illa än barn som arbetade inom sitt sociala nätverk (Liliequist 1994: 214–218). Historikern Marjatta Rahikainen har genom svenska och finska exempel visat att bönder var tvungna att exploatera fosterbarns arbetskraft om de alls skulle tjäna något på att ta fosterbarn från fattigvården (Rahikainen 2002).

Såväl svensk som internationell forskning har observerat att många fosterbarn från städer placerades i agrara områden där behovet av arbetskraft var stort (för Sveriges del se Sköld 2006). Detta kunde innebära långväga migration av barn. Mellan åren 1865–1925 skeppades ca 80 000 fattiga barn från England till kanadensiska jordbrukarfamiljer (Parr 1980). I USA skickades 200 000 barn från östkustens städer till nybyggarfamiljer i väst och i Mexico med tåg, de s.k. ”orphan trains”, under åren 1854–1930 (Holt 1992: 3). Det faktum att barn ”exporterades” till områden där det behövdes arbetskraft är ett uttryck för att fosterbarnens arbete var ett viktigt incitament för blivande fosterföräldrar. Den amerikanska sociologen Viviana Zelizer menar att under 1900-talets första decennier avtog värdet på barns arbete samtidigt som deras emotionella värde kommersialiserades. Skälen till varför personer ville bli fosterföräldrar eller adoptera försköts från ekonomisk profit till känslomässigt utbyte (Zelizer 1994a). Histori-

kern Astri Andresen har uppmärksammat att i 1920-talets Norge existerade önskemål om äldre barn som kunde arbeta parallellt med önskemål om yngre barn, företrädesvis flickor, som tillskrevs emotionella värden. Förskjutningen från önskemål om ekonomiskt nyttiga barn till emotionellt eftertraktade barn hade därmed inte fått helt genomslag i Norge vid denna tid (Andresen 2006: 80–83, 95f). Det är troligt att fosterbarn hade betydelse som arbetskraft även i Sverige på 1920-talet.

Migrerade fosterbarn från Stockholm

I Stockholm bodde nära ett av tio barn hos andra än sina biologiska föräldrar visar siffror från perioden 1878–1925 (Sköld 2006: 413). Många barn från Stockholm var dessutom placerade i fosterhem utanför staden. Ett område som tog emot många stockholmska fosterbarn var Gålö i Stockholms skärgård. Där erbjöds jordbrukare reducerade arrenden i utbyte mot att de tog emot fosterbarn från den filantropiska stiftelsen Prins Carls uppfostringsinrättning. Systemet var i bruk under perioden 1861–1940.² Uppfostringsinrättningen köpte 1860 en egendom på ön Gålö. Egendomen styckades i 22 lägenheter (torp och hemman). De som arrenderade lägenheterna förband sig att ta emot fosterbarn av inrättningen som ägde jorden. Mellan 45–90 fosterbarn vistades årligen på Gålö. Varje familj hade således mellan två och fyra fosterbarn åt gången. Över tid kunde en familj ha haft ett 20-tal fosterbarn boende hos sig. Barnen var vanligen mellan 4 och 8 år när de kom till ön (Aquilonius & Johansson 1934: 114, 141, 149). Även myndigheterna hade system för att placera barn utanför Stockholm. År 1891 grundade fattigvårdsmyndigheterna i Stockholm en utackorderingsbyrå. Byråns syfte var att finna goda fosterhem såväl i Stockholm som i andra delar av Sverige. Under perioden 1891–1925 remitterades ca 11 500 barn till denna byrå. Omkring hälften utackorderades till fosterhem. Andra placerades på institutioner av olika slag, eller var endast omhändertagna tillfälligt på grund av sjukdom i familjen etc. Till en början utackorderade byrån endast barn som var 6 år och äldre, men från sekelskiftet placerade byrån även yngre barn. Utackorderingsbyrån placerade många barn långt bort från Stockholm. Särskilt i Kalmar län som var dränerat på arbetskraft

² Prins Carls uppfostringsinrättning drevs från början som ett barnhem i Stockholm. Denna verksamhet startades år 1832. Dit kunde barn som levde på gatorna, som var föräldralösa eller som hade s.k. ”ovärdiga” föräldrar skickas. Barnen undervisades i olika yrken av hantverkare som var knutna till inrättningen (Aquilonius & Johansson 1934).

p.g.a. emigrationen till Amerika och inflyttningen till städerna. Av de barn som byrån utackorderade 1903 kom 38 procent till Kalmar län. År 1913 kom en fjärdedel av barnen dit. Arbetskraftsbristen i detta område är en av flera förklaringar till varför efterfrågan på fosterbarn var så stor just där (Sköld 2006: 291–300). Gemensamt för barn som kom till Gålö och barn som placerades av utackorderingsbyrån utanför Stockholm var att de förflyttades från en urban till en rural kontext.

Barnarbetets kontext

Varje försök att värdera barns arbete i termer av exploatering eller utbildning måste vara lyhört för allmänna uppfattningar om barndomen i en given kontext (Boyden, Ling & Meyers 1998). I varje social, historisk och geografisk kontext har dessutom förväntningarna på barn vad avser arbete och skolgång varierat mellan pojkar och flickor samt mellan yngre och äldre barn. Uppfattningar om hur barn av olika åldrar och kön borde spendera sin tid och vilka arbetsuppgifter som har stått barn till buds har exempelvis skilt sig åt mellan stad och land.

Det urbana barnet hade många olika arbetsmöjligheter i det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets Sverige. Barn arbetade som försäljare, bud, de arbetade vid byggen, på marknader, i fabriker och många arbetarklassbarn var sysselsatta inom hemindustrin (de Coninck-Smith et al. 1997, Rahikainen 2002). Långt ifrån alla stadsbarn hade någon form av anställning. En undersökning som utfördes av Stockholms folkskoleöverstyrelse visade att tio procent av stadens skolbarn hade en anställning 1906. Men många barn, i synnerhet flickor, var även sysselsatta med olika former av obetalt arbete, såsom hushållsarbete, springa ärenden, passa yngre syskon eller barn i grannskapet (Sköld 2006: 359).

Barnarbete i svenska fabriker reglerades under 1800-talets senare hälft. Lagar som antogs 1881, 1900 och 1912 begränsade barns tillåtna arbetstid och höjde åldersgränserna för olika arbetsuppgifter. Särskild lagstiftning som rörde barns arbete som försäljare och som skådespelare infördes också kring sekelskiftet (Olsson 1980, Sandin 1997, Sundkvist 1994).

Barn i städer tillbringade mer tid i skolan än landsbygdskbarn under 1870-talet, enligt en samtida norsk undersökning (Schrumpf 1997: 57). Det är troligt att detta resultat även var giltigt för Sveriges del. För stadsbarnens föräldrar var barnens skolgång inte enbart förknippat med utbild-

ning. När fria skolmåltider introducerades i Stockholms folkskolor under tidigt 1900-tal fick fattiga familjer ett ekonomiskt incitament för att skicka sina barn till skolan (Gullberg 2004).

På den svenska landsbygden var föräldrar mer tveksamma till att låta barnen gå i skolan. Barnen behövdes hemma för arbetet på gården eller på åkern. När folkskolan introducerades i Sverige 1842 startade en drygt hundraårig konflikt om hur landsbygdsbarnen borde spendera sin tid på lämpligaste sätt. Många föräldrar som var aktiva inom jordbruk eller hantverk ansåg att arbete också var utbildning för deras barn. Arbete var ett sätt att socialisera barnen och utbilda dem för deras framtida arbetsliv. Historikern Mats Sjöberg har sammanfattat denna inställning så här: "It was a conception about children and childhood which implied that a child in a rural, agricultural environment both ought to work, could work, was physically able to work and should be allowed to work" (Sjöberg 1996: 267). Deltids- och halvtidsläsning blev kompromissen som överbryggde konflikten kring disponeringen av landsbygdsbarnets tid mellan centrala skolmyndigheter å ena sidan och lokala rurala intressen å den andra. Halvtidsläsningen praktiserades ännu på 1940-talet i vissa landsbygdsskolor (Pettersson 2003: 362).

Barnarbete i jordbruket reglerades inte genom lagstiftning som en del av städernas barnarbete. Först 1948 kom jordbruksarbetet att omfattas av arbetarskyddslagstiftningen. Även hushållsarbetet var länge oreglerat. 1944 tillsattes dock den så kallade "hembiträdeslagen" (Sjöberg 2004: 42). Skolan var således länge den enda institution som reglerade barnarbetet på landsbygden.

Barnarbetet på landsbygden var oftast obetalt eller betalades i natura. För ackordbaserat säsongarbete kunde betalningen dock vara kontant. Bristen på källor gör det svårt att uppskatta landsbygdsbarnets bidrag till familjeekonomi (Sjöberg 2004: 41). Men beroende på kön och ålder kunde barn i jordbruksmiljö frigöra och/eller komplettera vuxen arbetskraft. Barn kunde även ersätta anställda vuxna arbetare vid viss ålder (Sjöberg 1996: 121). Barnen bidrog till att jordbrukarfamiljen blev en flexibel arbetsenhet. Det är inte säkert att barns arbete i städerna fyllde samma funktion. En möjlig hypotes är att stadsbarn som lönearbetade var mer självständiga än barn på landsbygden som arbetade åt familjen vad avser förtjänsterna för arbetet. Den finska historikern Pirjo Markkola har exempelvis funnit att arbetande barn i Tammerfors inte alltid överlämnade sin lön till föräldrarna. I synnerhet pojkar behöll pengar som de hade tjänat och spenderade dem på sin egen konsumtion (Markkola 1997: 100). Förutom

att arbetsuppgifterna och lagstiftningen som reglerade barnarbetet skilde sig åt mellan urbana och rurala miljöer kan alltså makten över barnens in-tjänade pengar ha sett lite olika ut för stadsbarn respektive landsbygdsbarn. Det är möjligt att dessa faktorer kan ha påverkat stadsbarnens egen uppfattning om huruvida de utbildades eller exploaterades i sina fosterhem på landet.

Fosterlön och barnarbete

Marjatta Rahikainen menar att det ekonomiska compensationssystemet tillsammans med kommersialiseringen av jordbruket under 1800-talet ledde till exploatering av fosterbarn i Skandinavien. På den förkapitalistiska landsbygden fanns det utrymme för repriocitet vilket innebar att barn som behövde omvårdnad och någonstans att bo omhändertogs av anhöriga eller cirkulerade inom det lokalsamhälle där de hade växt upp. Fosterföräldrarna var genom legostadgan³ garanterade att fosterbarnen stannade och tjänade hos dem tills de hade fyllt 21 år. Den tid som fosterbarnen förväntades återgälda sina fosterföräldrar med arbete sträckte sig därmed bortom barndomen. När fattigvården så småningom under 1800-talets mitt började kompensera fosterföräldrar med små kontanta utbetalningar som upphörde när barnen uppnått 15 års ålder och barnen då blev fria att flytta, försvann möjligheten att profitera på vuxna fosterbarns arbetskraft. Rahikainen menar att detta ledde till att fosterbarnen överexploaterades som arbetskraft under barndomen för att fosterföräldrarna alls skulle tjäna något på fosterbarnsvården (Rahikainen 2002: 174).

Rahikainens resultat bygger på fosterbarn som ursprungligen var landsbygdsbarn, men hennes resonemang om compensationssystemets roll för graden av exploatering kan ändå säga något om villkoren för stadsbarn som fosterhemsplacerades på landsbygden. Såväl Prins Carls uppfostringsinrättning som utackorderingsbyrån ersatte fosterhemmen med kontanter (i uppfostringsinrättningens fall reducerades fosterföräldrarnas arrenden, d.v.s. de avgifter de måste betala för att få bruka jorden, enligt ett kontant schema). Båda institutionerna tillämpade principen att den ekonomiska compensationen avtog med barnens stigande ålder. Detta känns igen från institutioner i andra länder (Rahikainen 2004: 95–100). Det finns två möj-

³ Legostadgan var en lag som reglerade förhållandet mellan husbonde och anställda eller andra personer som bodde i hushållet.

liga förklaringar till detta mönster. Å ena sidan var fostermödrarnas arbetsbörda större ju yngre fosterbarnen var. Å andra sidan kunde barnen, ju äldre de blev, bidra allt mer med eget arbete. Den ekonomiska kompensationen var därför relaterad både till värdet av kvinnors och till barns arbetskraft (Sköld 2006: 316). För barnens del innebar detta att kompensationssystemet var organiserat så att de själva förväntades betala en del av sitt uppehälle i fosterhemmen genom arbete.

Hur stor den kontanta ersättningen till fosterföräldrarna, den så kallade fosterlegan, skulle vara krävde att man värderade och prissatte det arbete som utfördes av kvinnor och barn. Det var en svår uppgift kring sekelskiftet 1900. Varken kvinnor eller barn skulle enligt rådande normer kunna försörja sig själva. Exempelvis bestämdes industriarbetarlöner för kvinnor och barn utifrån föreställningen att kvinnor och barn var knutna till en manlig familjeförsörjare (Kessler Harris 1990: 17, Wikander 1999: 82). Zelizer har uppmärksammat att situationen blev än mer komplex när de som skulle erhålla någon form av betalning var fattiga. Det fanns en stor tveksamhet gentemot att ge kontant betalning eller understöd till fattiga personer. Filantroper och fattigvårdsmyndigheter gav hellre understöd in natura eftersom de misstrodde fattiga människors förmåga att hantera kontanter (Zelizer 1994b: 126–131). Möjligen är Prins Carls uppfostringsinrättnings ersättningssystem ett exempel på detta. Som nämndes ovan fick hemmansägare på Gålön avdrag på sina arrenden som kompensation för att de tog emot fosterbarn. Arrendena varierade beroende på hemmanens storlek, och ersättningen som utgick för fosterbarnen varierade med hänsyn till barnens ålder och kön. Som exempel kan nämnas att år 1861 arrenderades hemmanen ut för mellan 75 och 680 Rdr och för varje barn nedsattes arrendet med 30–120 Rdr (Aquilonius & Johansson 1934: 128f). Det var alltså möjligt att nästintill eliminera arrendeavgiften för en familj tog emot flera fosterbarn. Om detta var tillräckligt nog för att Gålöbönderna inte skulle behöva överexploatera fosterbarnens arbetskraft såsom Rahikainen föreslår, återstår att undersöka.

Den ekonomiska kompensationen från uppfostringsinrättningen och utackorderingsbyrån var även relaterad till kön. Institutionerna betalade mindre för flickor än för pojkar. Detta berodde i sin tur på utbud och efterfrågan på pojkar och flickor. För utackorderingsbyråns del har jag kunnat visa att utbudet på pojkar som skulle fosterhemsplaceras var större än utbudet på flickor. Samtidigt var flickor mer efterfrågade (Sköld 2006: 213). Att flickor var mer efterfrågade kan ha haft många olika orsaker. En är föreställningen att flickor skulle vara lättare att knyta an till och handskas

med än pojkar (Andresen 2006: 79). En annan möjlig orsak är att flickors arbetskraft var möjlig att utnyttja på ett mer flexibelt sätt än pojkars.

Socialiserande och utbildande arbete för flickor

Som nämndes ovan var värdet på barns arbetskraft integrerat i fosterlegan till fosterföräldrarna. Detta innebar att såväl uppfostringsinrättningen som utackorderingsbyrån sanktionerade att visst arbete utfördes av fosterbarnen. Men alla uppgifter ansågs inte passa alla barn. Ålder och kön spelade roll. Ett exempel från utackorderingsbyrån är att man där avslag ansökningar från potentiella fosterföräldrar som önskade få en fosterflicka som de kunde använda som barnpiga. Familjerna behövde inte ens klart uttrycka att de önskade en barnpiga för att få avslag. Det räckte med att de hade egna småbarn och efterfrågade en fosterflicka i skolåldern.

Tabell 1. Familjer med egna barn under fem år som ansökte om fosterflickor från utackorderingsbyrån i Stockholm 1902–1925. Absoluta tal.

Antal sökande familjer:	... med barn under fem år	... varav önskade en fosterflicka
... som fick avslag (n=121)	37	30
... som godkändes men ändå aldrig fick något fosterbarn (n=169)	36	17
... som godkändes och fick ett fosterbarn (n=201)	28	6
SUMMA	101	52

Källa: Se Sköld 2006: 240.

Tabellen visar att av totalt 121 avslagna ansökningar som ingick i studiens urval kom 37 från familjer med egna barn som var yngre än fem år. 30 av dessa 37 hade ansökt om en fosterflicka. Studien omfattade totalt 101 familjer med egna barn under fem år. Endas sex av dessa erhöll en fosterflicka i sin vård, trots att många fler (52) hade efterfrågat en flicka.

Det är värt att uppmärksamma att barnpassning, som var en vanlig arbetsuppgift för arbetarklassflickor i städer, inte ansågs vara ett lämpligt arbete när de utackorderades i fosterhem. Åtminstone inte ur utackorderingsbyråns synvinkel. Principen att avslå ansökningar om fosterflickor från familjer med småbarn hörde samman med att byrån ville försäkra sig

om att barnen fick gå i skolan. En barnpiga skulle inte få möjlighet till det. Däremot accepterade byrån att äldre flickor, som avslutat skolan, placerades hos familjer som uttryckligen önskat en barnpiga. Anna Lindhagen, en av byråns två barnavårdsinspektörer som kontrollerade fosterhemmen, tillstyrkte år 1903 att en 14-årig flicka skulle placeras i en familj med två småbarn. I sitt utlåtande om familjen skrev hon:

Tillstyrkes för en större flicka, som i detta hem – utom att hon då och då skulle se efter barnen – finge öfva sig i hushållsgöromål och sömnad. Hennes hufvudsakligaste göromål blefva att hjälpa fostermodern med hvarjehanda (citat hämtat från Sköld 2006: 241).

Möjligheten för en äldre flicka att praktisera och lära något mer än barnpassning ledde till att Lindhagen godkände just detta hem. Exemplet visar på barnpassningens låga status. För att bli en duglig kvinna i sitt framtida vuxna liv, enligt rådande normer, skulle en fosterflicka inte begränsas till att bara kunna se efter barn utan hon behövde lära fler färdigheter. Skolutbildning liksom praktisk utbildning i hushållsarbete och sömnad skulle bana vägen bort från fattigdomen (Söderlind 1999).

Dessa tankar genomsyrade även Prins Carls uppfostringsinrättnings verksamhet på Gålö. Där inrättades en pedagogisk slöjdskola under 1870-talet som i första hand riktade sig till fosterbarnen. Flickorna undervisades i sömnad, tillskärning, virkning, krokning, plockning, spinning av lin och ull, vävnad, strumpstickning, bandartade arbeten samt halmflätning. Syftet var dels att ge flickorna en utbildning som kunde omsättas till ett yrke i vuxen ålder, dels att uppmuntra hemslöjden på ön och därigenom förbättra de ekonomiska förhållandena och förhöja trevnaden i hemmen. Genom slöjdskolan blev stadsflickorna utbildade för rurala sysslor. Av en rapport från det sena 1880-talet framgår att flickor som avslutat slöjdkursen ofta utförde det mesta av familjernas beklädnadsarbeten (Aquilonius & Johansson 1934: 179–187). På så sätt gagnade fosterflickornas utbildning även deras fosterföräldrar.

Ett talande exempel för hur fosterföräldrar kunde betrakta värdet av fosterflickors arbete är hämtat från en kyrkoherde som år 1891 ansökte om en ”stark och duktig” 13–14-årig fosterflicka. I ett brev till utackorderingsbyrån skrev han:

Hon bör dock hafva kommit så långt, att hon afslutat folkskolan eller ock kan göra det under året. Vi tänkte använda henne till lät-tare sysslor. Vi antaga nämligen att afsigten med utackorderingen är att barnen få lära sig arbetsamhet och sålunda i framtiden blif-va dugliga och nyttiga menniskor (citat hämtat från Sköld 2006: 281).

De vuxnas uppfattning att fattiga barn skulle arbete för sitt eget bästa ute-sluter inte att flickorna själva upplevde att de exploaterades i fosterhem-men. Fosterbarnens känslor inför arbetet är svårt att redogöra för eftersom barnen själva har lämnat få spår i källmaterialet. Men barn som motsatte sig hur de behandlades och som uppfattades som problematiska har i vissa fall gjort avtryck i källorna. En 14-årig flicka som motsatte sig de arbets-uppgifter som fosterföräldrarna krävde av henne hävdade att hon "... ej behöfva göra något, enär Sthlm betalade för henne" (citat hämtat från Sköld 2006: 361).

Socialiserande och utbildande arbete för pojkar

Pojkar förväntades också att arbeta i sina fosterhem. Skiftet från en urban till en rural kontext kan ha varit mer markant för pojkar än för flickor med tanke på arbetsuppgifterna. I sin självbiografi beskriver författaren Ivan Oljelund hur svårt det var att komma från ett arbetarklashushåll i Stock-holm, via utackorderingsbyrån, till ett fosterhem hos en bondefamilj i Småland 1903. Där konfronterades han med alla uppgifter som en bond-pojske förväntades klara av. Första dagen i fosterhemmet fick Ivan (i boken kallad Mikael) och hans yngre bror (Peter) följa med sin fosterfar ut på torvmossen för att hacka torv. Pojkarna var 12 och 9 år gamla.

Pojkarna hade aldrig arbetet förut och hade inga krafter. Rockar-na lade de genast av. Svetten rann ned i ögonen. Det fanns oänd-lig med torv. [...] Peter kastade först hackan, han var liten och den kändes tung varje gång han lyfte den. Det kom ingen kraft i slaget, och torven fastnade på hackan. Mikael gick på ännu en stund, men så kastade han den också, svettig och desperat (Olje-lund 1952: 26f).

Arbete på torvmossar har traditionellt varit ett arbete för barn, i synnerhet för pojkar. En dansk studie har visat att barn i åldrarna 8–10 år kunde anställas för att transportera torv (de Coninck-Smith 1997: 147f). Om Oljelunds vittnesmål sätts in i denna kontext var det inget uppseendeväckande med det arbete han och hans bror tvingades utföra första dagen i fosterhemmet. Men de kände sig ändå utnyttjade och exploaterade. Oljelund skriver:

De hann inte ner till Småland förrän de skulle hugga i och arbeta!
Innan de visste ens, om de fick vara tillsammans eller inte! Det
var avigt och orättvist på alla sätt (Oljelund 1952: 27).

Oljelund beskriver många arbetsuppgifter som var nya för en stadspojke som honom. Under sina år i Småland fick han bland annat bärga hö, kärva råg, kvista i skogen, gödsla och sätta potatis, bråka lin, tillverka vidjor till en gärdesgård, köra hem ved från skogen om vintern och assistera vid grisslakt. Han hade ansvar för att hugga ved och bära in vatten samt att mocka stallet och rykta hästarna varje morgon innan han gick till skolan (Oljelund 1952). Pojkar på landsbygden förväntades kunna hantera hästar. När Harry, en 14-årig pojke som var utackorderad av byrån, efter fyra år i fosterhemmet fortfarande inte kunde hantera hästarna, noterades detta av barnavårdsinspektören (Sköld 2006: 360).

Det är värt att uppmärksamma att medan familjer som ansökte om fosterflickor kunde få avslag om det fattades misstankar mot att de skulle använda flickorna som barnpigor, har inga avslag med hänvisning till möjlig exploatering av pojkars arbetskraft kunnat påvisas i materialet från utackorderingsbyrån. Detta kan vara ett uttryck för en skillnad i utbildningspotentialen mellan pojkars och flickors arbete. När pojkar utackorderades till bönder eller hantverkare var det att betrakta som att pojkarna erhöll ett slags lärlingsskap. Arbete utbildade pojkarna för ett framtida yrkesliv. För flickor innebar inte allt arbete samma möjligheter. En del arbetsuppgifter, som barnpassning, ansågs hindra flickorna från att erhålla utbildning.

Flyttade eller stannade barnen när fosterbarnsvården upphörde?

Hur användbar utbildningen på landsbygden blev i barnens framtida vuxna liv berodde på var barnen tog vägen efter att fosterbarnsvården hade upp-

hört. Såväl Prins Carls uppfostringsinrättning som utackorderingsbyrån följde vid några tillfällen upp vad som hade hänt med före detta fosterbarn. Prins Carls uppfostringsinrättning gjorde 1894 en undersökning av anställningsförhållandena bland före detta fosterbarn som utskrivits under åren 1877–1893. Undersökningen, som med viss bearbetning återges i tabellform nedan, visade att en knapp fjärdedel försörjde sig genom jordbruks- och tjänstearbete på landsbygden. De flesta tjänade sitt uppehälle i städer såsom hantverkare, drängar och pigor. En betydande andel pojkar hade tagit tjänst inom sjöfarten eller armén (18 procent av pojkarna). De flickor som hade en anställning arbetade oftast som pigor i en stad. 17 av 47 flickor hade gift sig och några uppgifter vad de eventuellt arbetade med återgavs inte.

Tabell 2. Anställningsförhållanden efter fosterbarnsvården bland pojkar och flickor som avgick från Prins Carls uppfostringsinrättning under åren 1877–1893.

Anställningsförhållanden	Pojkar	Flickor	SUMMA
Jordbruksarbete och tjänare på landet	38	7	45
Hantverkare	31	1	32
Sjöfart eller armé	26	0	26
Drängar och pigor i stad	10	15	25
Utan anställning (inkluderar gifta kvinnor)	4	17	21
Emigrerade	11	4	15
Funktionärer	11		11
Fabriksarbetare, sättnare	4	2	6
Okända	3	1	4
Konstnärliga yrken	2	0	2
SUMMA	140	47	187

Källa: Aquilonius & Johansson 1934: 192f.

Kommentar: Till *hantverkare* har räknats: snickare, målare, tapetserare, skomakare, bagare, plåtslagare, smeder, sömmerskor samt järn- och metallarbetare. Till *fabriksarbetare* har även en sättnare förts. *Funktionärerna* består av handelsbiträden, anställda vid kommunala eller statliga verk, kypare, telefonarbetare. Till *konstnärliga yrken* hör en möbelritare och en skådespelare.

Även senare undersökningar bekräftade att många av inrättningens före detta fosterbarn sökte sig till staden. Enligt en beräkning från 1912 hade 90 procent av barnen återvänt till Stockholm där de arbetade inom hantverk och industri (Aquilonius & Johansson 1934: 195).

Dessa resultat skiljer sig från vad som framkom i en utredning från 1908 om före detta fosterbarn som avgått från utackorderingsbyrån.

Tabell 3. Levnadsförhållanden 1908 bland före detta fosterbarn som hade utackorderats av Stockholms fattigvårdsnämnds utackorderingsbyrå.

Levnadsförhållanden	Pojkar	Flickor	SUMMA
Kvar i fosterhemmet	66	42	108
Anställd på landsbygden	48	25	73
Återvänt till Stockholm	51	32	83
Emigrerat	5	2	7
SUMMA	170	101	271

Källa: Stockholms stadsfullmäktiges Beredningsutskottsutlåtanden och Memorial år 1908, bihang nr 94, s. 11.

Enligt denna undersökning stannade majoriteten av barnen i det rurala område som de hade utackorderats till. Pojkarna var främst anställda som jordbruksarbetare (91 av 170 före detta fosterpojkar) och hantverkare (20 av 170 före detta fosterpojkar). Flickorna bistod med hushållsarbete i sina före detta fosterhem eller var anställda som pigor i andra hushåll (37 av 101 före detta fosterflickor). 83 av 271 före detta fosterbarn (31 procent) hade återvänt till Stockholm

Att undersökningarna visade att betydligt färre före detta fosterbarn från utackorderingsbyrån än från uppfostringsinrättningen återvände till Stockholm kan ha flera förklaringar. För det första omfattade utackorderingsbyråns undersökning endast ungdomar som var mellan 15 och 18 år. Om man hade följt upp dem senare i livet hade förmodligen andelen som flyttat tillbaka till Stockholm varit större. Uppfostringsinrättningens uppföljningar gällde ett betydligt bredare åldersspann. För det andra var uppfostringsinrättningens utackorderingsområde, Gålön, beläget i närheten av Stockholm vilket gjorde det relativt enkelt att återvända till huvudstaden och kanske också behålla kontakten med anhöriga där. Utackorderingsbyråns utackorderingsområden låg i många fall betydligt längre bort.

För de barn som stannade på landsbygden kunde arbetet i fosterhemmen ha tjänat som en förberedelse för ett framtida yrkesliv i en rural kontext. Exploatering kan givetvis ha förekommit men barn som kände sig utnyttjade under uppväxten valde förmodligen inte att stanna kvar i sina fosterhem när de var fria att flytta vid 15–16 års ålder. Historikern Ivan Jablonka har i sin studie av franska fosterbarn föreslagit att de hade möjlighet att erfar autonomi och makt över sina egna liv vid en tidigare ålder än andra barn i rurala lokalsamhällen. Franska fosterbarn var fria att ta anställning från och med 13 års ålder. De kunde då välja sina husbönder och förhandla sina anställningskontrakt. I områden med brist på arbetskraft kunde fosterbarnen få relativt bra löner (Jablonka 2001). Jablonkas resonemang är delvis överförbara på den svenska kontexten även om utskrivningsåldern från institutionerna här var något högre än i Frankrike. De flesta barn lämnade utackorderingsbyrån när de hade fyllt 15 år, och uppfostringsinrättningen skrev ut ”sina” barn det år de skulle fylla 16 år. Men det går ändå att hävda att fosterbarnen blev självständiga vid en tidigare ålder än andra barn på landsbygden. Ekonom-historikern Martin Dribe har visat att barn till obesuttna familjer vanligen flyttade hemifrån vid 16 eller 17 års ålder vid 1800-talets mitt. Barn till landägande bönder flyttade ännu senare (Dribe 2000: 120).

Ivan Oljelund beskriver hur han stannade som avlönad jordbruksarbetare ett år i fosterhemmet efter att han hade utskrivits från byrån. Han tjänade hälften av en vuxen jordbruksarbetares lön i Kalmar län vid denna tid (Sköld 2006: 380). Det kan tyckas som en mager lön. Men om man betänker att biologiska barn förväntades arbeta oavlönat i föräldrahushållen i ytterligare ett par år innan de flyttade hemifrån kan fosterbarnens avlönade arbete i fosterhemmen ses i ett annat ljus. I detta avseende var 15-åriga fosterbarn mer självständiga än lokalsamhällets biologiska barn.

Avslutande diskussion

Genom historien har barn blivit förflyttade från sina biologiska föräldrar till fosterfamiljer av olika skäl. Förväntningarna på den nya familjemedlemmen vad gäller arbete och skolgång har varierat mellan historiska, sociala och geografiska kontexter, mellan pojkar och flickor samt mellan yngre och äldre barn. De sociala, geografiska och historiska kontexter som jag grovt har försökt återge i artikeln är en nyckel till förståelsen för hur barns arbete uppfattades och upplevdes i samtiden. I forskningen har man

fokuserat på barns arbete antingen i urbana eller i rurala kontexter. Sällan diskuteras vad det innebär för migrerande barn att ställas inför olika barnarbetskontexter under sin barndom. I Andresens studie av fosterbarn från Bergen som placerades på landsbygden framkommer att barnen själva inte såg sig som bönder eller jordbruksarbetare i framtiden, utan som stadsbor (Andresen 2004: 111). Många fosterbarn som förflyttades från arbetarhushåll i Stockholm till jordbrukar- eller hantverkarhushåll på landsbygden mötte nya barndomsideal när de kom till sina fosterhem. Det kunde handla både om nya arbetsuppgifter och om en annan syn på skolgångens betydelse. Vad det betydde för fosterbarnens möjligheter att lära ett framtida yrke, eller för eventuella upplevelser av exploatering är ännu ett outforskat område där den här artikeln endast pekar på tentativa resultat. Artikeln belyser dock att arbete i fosterhemmen kunde vara uttryck för såväl utbildning som exploatering.

Mer forskning behövs om huruvida fosterbarn behandlades annorlunda än andra barn i lokalsamhället. Ett sätt att undersöka detta skulle vara att jämföra skolfrånvaro mellan fosterbarn och lokalsamhällets egna barn. Frånvaroprotokoll har använts för att undersöka omfattningen på barnarbetet på landsbygden (Sjöberg 1996: 130–132). Om fosterbarnen hade högre skolfrånvaro än andra barn skulle detta kunna indikera att de var tvungna att arbeta mer.

Ett barnperspektiv där barns individuella erfarenheter av arbete undersöks är ytterligare en möjlighet att komma åt detta och genererar andra resultat än studier av hur vuxna har betraktat barns arbete. En sådan forskningsansats finns när det gäller nutida förhållanden (se exv Samuelsson 2007) men är givetvis mer komplicerad för ett historiskt material. I den här artikeln har jag gett exempel på hur brev eller biografier författade av före detta fosterbarn kan användas för att få en skymt av hur några barn uppfattade sin situation. Att intervjua före detta fosterbarn är en annan framkomlig väg.

Litteratur

- Aquilonius, Klas & Arvid Johansson. 1934. *Prins Carls uppfostringsinrättning för fattiga barn 1830-1930: minnesskrift*. Stockholm.
- Andresen, Astri. 2006. *Hender små. Bortsetting av barn i Norge 1900–1950*. Bergen: Fagboksförlaget.

- Andresen, Astri. 2004. Grenser for arbeidet. Barn i norsk jordbruk ca 1900–1950. I: Sjöberg, Mats, red. *Jordbrukets barn. Barns och ungdomars fostran i agrara miljöer*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Boyden, Jo, Birigitta Ling & William Myers. 1998. *What Works for Working Children*. Stockholm: Rädda barnen.
- de Coninck-Smith, Ning. 1997. The struggle for the child's time – at all time. School and children's work in town and country in Denmark from 1900 to the 1960s. I: de Coninck-Smith, Ning, Bengt Sandin & Ellen Schrumpf, red. *Industrious Children*. Odense: Odense University Press.
- Dribe, Martin. 2000. *Leaving Home in a Peasant Society. Economic Fluctuations, Household Dynamics and Youth Migration in Southern Sweden, 1829–1866*. Lund: Almqvist & Wiksell International.
- Gordon, Linda. 1999. *The Great Arizona Orphan Abduction*. London: Harvard University Press.
- Gullberg, Eva. 2004. *Det välnärda barnet. Föreställningar och politik i skolmåltidernas historia*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Holt, Marilyn Irvin. 1992. *The Orphan Trains. Placing out in America*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.
- Jablonka, Ivan. 2001. Paths toward autonomy: The living conditions of fostered children in western France in the early 20th century. *History of the Family* (11): 401–421.
- Kessler-Harris, Alice. 1990. *A Woman's Wage. Historical Meanings & Social Consequences*. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Liliequist, Marianne. 1994. *Nybyggarbarn. Barnuppfostran bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar 1850–1920*. Stockholm: Carlsson.
- Markkola, Pirjo. 1997. "God wouldn't send a child into the world without a crust of bread." Child labour as part of working-class family economy in Finland. I: de Coninck-Smith, Ning, Bengt Sandin & Ellen Schrumpf, red. *Industrious Children*. Odense: Odense University Press.
- Oljelund, Ivan. 1952, 1971. *Stockholmsbarn*. Stockholm: LT.
- Olsson, Lars. 1980. *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning och teknologisk förändring i några svenska industrier under 1800- och 1900-talet*. Stockholm: Tidens förlag.
- Parr, Joy. 1980. *Labouring Children. British Immigrant Apprentices to Canada 1869–1924*. London: Croom Helm.
- Persson, Birgit & Öberg, Lisa. 1996. Fosterchildren and the Swedish state 1785–1915. I: Tedbrand, Lars-Göran, red. *Orphans and Fosterchildren*, Umeå: Umeå University.
- Pettersson, Lars. 2003. Pedagogik och historia. En komplicerad förbindelse. I: Selander, Staffan, red. *Kobran, nallen och majjen. Tradition och förnyelse i svensk skola och skolforskning*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Rahikainen, Marjatta. 2002. Compulsory child labour: parish paupers as indentured servants in Finland, 1810–1920. *Rural History* (13): 163–178.
- Rahikainen, Marjatta. 2004. *Centuries of Child Labour. European Experiences from the Seventeenth to the Twentieth Century*. Aldershot, Burlington: Ashgate.
- Ransel, David. 1988. *Mothers of Misery. Child Abandonment in Russia*. Princeton: Princeton University Press.
- Samuelsson, Tobias. 2007. Out of place? Children's ideas on work. I: Engwall, Kristina & Ingrid Söderlind, red. *Children's Work in Everyday Life*. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.

- Sandin, Bengt. 1997. "In the large factory towns." Child labour legislation, child labour and school compulsion. I: de Coninck-Smith, Ning, Sandin, Bengt & Schrumpf, Ellen, red. *Industrious Children*. Odense: Odense University Press.
- Schrumpf, Ellen. 1997. From full-time to part-time: working children in Norway from the nineteenth to the twentieth century. I: de Coninck-Smith, Ning, Bengt Sandin & Ellen Schrumpf, red. *Industrious Children*. Odense: Odense University Press.
- Sköld, Johanna. 2006. *Fosterbarnsindustri eller människekärlek. Barn, familjer och utackorderingsbyrå i Stockholm 1890–1925*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Sjöberg, Mats. 1996. *Att säkra framtidens skördar. Barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860–1930*. Linköping: Linköping Studies in Arts and Science.
- Sjöberg, Mats. 2004. "En källa till välmåga och framgång." Barn och jordbruksarbete i tid och rum. I: Sjöberg, Mats, red. *Jordbrukets barn. Barns och ungdomars fostran i agrara miljöer*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Stockholms stadsfullmäktiges Beredningsutskottsutlåtanden och Memorial år 1908*, bihang nr 94.
- Sundkvist, Maria. 1994. *De vanartade barnen – Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903–1925*. Uppsala: Hjelm Förlag.
- Söderlind, Ingrid. 1999. *Barnhem för flickor – Barn, familj och institutionsliv i Stockholm 1870–1920*. Stockholm: Stockholmia Förlag.
- Wikander, Ulla. 1999. *Kvinnoarbete i Europa 1789–1950 – Genus, makt och arbetsdelning*. Stockholm: Atlas.
- Zelizer, Viviana. 1994a. *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children*. Princeton: Princeton University Press.
- Zelizer, Viviana 1994b. *The Social Meaning of Money*. New York: Basic Books.
- Öberg, Lisa. 1989. Fosterhem i Stockholm vid 1800-talets slut. I: Sperlings, Sven red. *Studier och handlingar rörande Stockholms historia VI*, Stockholm: Stockholms stadsarkiv.

Johanna Sköld
Ekonomisk-historiska institutionen
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
Sverige
e-post: Johanna.Skold@ekohist.su.se

R